



Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags

í landi Hraungerðis



Kristín Erla Þráinsdóttir

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir

September 2005

2005/8

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráningar	3
Fornleifaskráning og aðferðir	5
Aðferð við skráningu	5
Jarðanúmer	5
Tegund, hlutverk og heiti	6
Lega	6
Staðhættir og lýsing	6
Hættumat	6
Heimildir	7
Saga jarðarinnar og fornleifar	7
Saga jarðarinnar og fornleifar	8
Saga	8
Náttúrufar og jarðabætur	9
Niðurlag	10
Heimildaskrá	11

Inngangur

Fornleifaskráning í landi Hraungerðis í Hraungerðishreppi var unnin þann 19. september 2005 að ósk oddvita Hraungerðishrepps. Um er að ræða deiliskráningu fyrir u.þ.b 8 hektara svæði úr jörðinni Hraungerði þar sem áformað er að íbúðabyggð rísi við Þingborg. Svæðið er óræktað land, Til austurs afmarkast deiliskipurlagsreiturinn af Hróarsholtslæk en íbúðarbyggð mun verða staðsett 50 m frá læknum samkvæmt skipulagi. Landið er að stórum hluta gróið mólendi og votlendi. Tveir gamlir árfarvegir liggja í gegnum svæðið.

Vettvangsvinnu unnu Kristín Erla Þráinsdóttir fornleifafræðingur og Margrét Hallmundsdóttir fornleifafræðinemi fyrir hönd Byggðasafns Árnesinga.

Tilgangur fornleifaskráningar

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða

skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;

- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið.
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalaus. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Áður en vettvangskonnnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í Sarp sem er menningasögulegt gagnasafn sem er að hluta sérstaklega hannaður fyrir fornleifaskráningu.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í *Jarðatali Johnsens* frá 1847

Með jörðinni fylgir skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndir eða teikningar eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á skipulagskort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Kort og loftmyndir eru birtar hér með góðfúslegu leyfi VS.

Aðferð við skráningu

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðanna, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir.

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með heiti jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem Fasteignamat ríkisins hefur úthlutað, t.d. Hraungerði -166237, og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt Jarðatali Johnsens, 39 í nefndu tilviki. Þar að auki er fornleifunum gefið raðnúmer innan hvernjar jarðar; bæjarstæði Hraungerðis væri nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti: Hraungerði 166237-39-1. Sé jörð með landsnúmer, en ekki númer í Jarðatali Johnsens, flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyrðu við ritun jarðatalsins árið 1847.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu, þótt þeirra sé getið í heimildum, og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild“ sé til um t.a.m. útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er, því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d. Halldórsvarða, er það sérstaklega skráð, en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS hnit á vettvangi og þau færð í skrána. Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi kort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Hnitin sem gefin eru upp eru í landskerfinu ISN93.

Staðhættir og lýsing

Í kafla um staðhætti og lýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða

vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær ekki fundist við vettvangsskráninguna. Við skipulag framkvæmda er engu að síður nauðsynlegt að taka tillit til þessara heimilda, því að fornleifar geta, sem fyrr segir, leynst undir sverðinum.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um sérhverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og lýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarðarinnar og fornleifar er stiklað á stóru um sögu jarðarinnar. Þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Hraungerði 166237-39

Saga

Hraungerði var landnámsjörð og er hennar fyrst getið í *Landnámu*: „Þeir Hróðgeir bræður námu síðan lönd í Flóa, Hraungerðingahrepp; bjó Hróðgeir í Hraungerði, en Oddgeir í Oddgeirshólum...“¹ „Af því er auðsætt að hreppurinn hefur verið til þegar Landnámabók var rituð. Í þeirri merku bók er aðeins getið um þrjá aðra hreppa á öllu landinu og eru þeir allir á Suðurlandi á svæðinu milli Þjórsár og Hvítár/Ölfusár. ... Kannski má draga þá ályktun af því hvað snemma hreppar voru stofnaðir á þessu landsvæði að þar hafi búendur fljótlega orðið allmargir og verið sæmilega efnum búnir því ekki var hægt samkvæmt Grágásarlögum að mynda hrepp með færri bændum en 20 og urðu þeir að vera svo efnum búnir að þeir ættu þingfarakaupi að svara.“² Nafnið Hraungerði er líklega dregið af því að hraunið sem er undir Flóanum kemur upp á nokkrum stöðum á svæðinu.³

Af öllum líkindum hefur Hraungerði verið eign Skálholts um 1000, samkvæmt *Biskupasögum* bjó Þorvaldur sonur Ísleifs biskups, í Hraungerði og var sagður mikill höfðingi.⁴

Talið er að kirkja hafi verið í Hraungerði allt frá því um 1200.⁵ „Með konungsbréfi 13. apríl 1754 var Hraungerði gert að prestssetri ... [þ]ann tíma sem sem Hraungerði var fast prestssetur sátu 8 prestar staðinn. Árið 1956 flutti þáverandi sóknarprestur aðsetur sitt að Selfossi [en sóknarkirkja er þar áfram].“⁶

Í Hraungerði var jafnan þingstaður hreppsins ...⁷

¹ Landnámubók, bls. 137.

² *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 416.

³ *Arnesinga saga*

⁴ *Biskupasögur*, bls. 61.

⁵ *Diplomatarium Islandicum*. XII. 1933-1939, bls. 7.

⁶ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 436.

⁷ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 417.

Í *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín* frá 1709 er jarðardýrleiki óviss, landskuld er 2 hundruð og greiðist í landaurum. Leigukúgildi er 4 og kirkjunnar 9. „Leigur eftir staðarins kúgildi betalst í smjöri eða peningum oftast í Eyrarbakkakaupstaðar. Leigur eftir kirkjukúgildin betalast hálfar í smjöri til sóknarprestsins; hálfar leigurnar falla til allrar ábyrgðar og uppýngingar kirkjunnar kúgilda, sem ábúandi svara til og hefur tilsvarað um lángan aldur.“ Kvaðir eru mannlán í Þorlákshöfn, hestlán og dagsláttur.⁸

Hjáleigur Hraungerðis voru tíu talsins samkvæmt *Jarðatali Johnsen*: Móakot, Heimaland, Starkarhús, Lambastaðir, Skeggjastaðir, Bollastaðir, Lángstaðir, Voli, Hellir og Imbutópt.⁹ Í ritinu *Sunnlenskar byggðir* eru hjáleigur Hraungerðis sagðar vera ellefu, þá hafði Bollastaðakot sem var tómthús frá því um 1880 til 1930 bæst við. Þegar *Jarðatal Johnsen* var skráð árið 1847 var landskuld Hraungerðis 2, dýrleiki 55 1/3 og kúgildin 4 talsins.¹⁰

Í *Sýslu- og sóknalýsingum* frá árinu 1841 skrifar Sigurður Thorarensen prestur í Hraungerði (1839-1860) um Hraungerðis- og Laugardælsóknir. Sigurður telur Hraungerði næst best húsaðan bæ í sóknunum.¹¹

Ólafur Sæmundsson prestur í Hraungerði (1896-1933) gerði úttekt á skemmdum á bæjum í Hraungerðishreppi árið 1897. Birtist úttektin í bókinni *Landskjálftar á Íslandi*. Þar kemur fram að ellefu bæjarhús hafi verið í Hraungerði og sjö peningshús, Fjögur hús gjörféllu hin fjórtaán skemmdust mjög mikið.¹²

Náttúrufar og jarðabætur

Í ritinu *Sunnlenskar byggðir* er sagt að Hraungerði sé stór jörð. „Allt er land jarðarinnar gróið en jarðvegur víða mjög grýttur þar sem þurrleik er og því allerfitt til túnræktar.“¹³

⁸ Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921, bls. 62.

⁹ Johnsen. J. Bls. 55.

¹⁰ Johnsen, J. 1847, bls. 60.

¹¹ *Sýslu og Sókanrlýsingar Árnessýslu*. 1979, bls. 75.

¹² *Landskjálftar á Íslandi*. 1899-1905, bls. 183.

¹³ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 437.

Þegar *Fasteignabókin* 1932 var rituð var tún Hraungerðis 9 ha og matjurtagarðar enn 830 m².¹⁵ Tún Hraungerðis stækkaði all verulega á næstu 45 árum og var árið 1977 orðið 21 ha.¹⁶ Á heimasíðu *Fasteignamats ríkisins* eru byggingar í landi Hraungerðis skráðar ásamt byggingarári og samkvæmt henni er elsta hús á jörðinni, geymsla sem var byggð árið 1941.¹⁷

Samkvæmt *islensku fornbréfasafni* frá 1480 er sagt frá skiptabréfi eftir Ólöfu Loftsdóttur en Hraungerði var í hennar eign frá 1470, þar er sagt að Hraungerði hafi verið 30 hundruð.¹⁸ Forn hundraðatala Hraungerðis með níu hjáleigum (án Imbutóftar) 55 1/3. Ný hundraðstala 23.83 árið 1848.¹⁹ Sé miðað við að sama hlutfall hafi verið á milli jarðanna til forna má gera ráð fyrir að forn hundraðstala Hraungerðis hafi verið rúm 17 hundruð.

Niðurlag

Við vettvangsrannsókn á deiliskipulagssvæðinu þann 19. september var gengið um allt svæðið. Samkvæmt heimamönnum frá Hraungerðistorfunni eru engar minjar á deiliskipulagsreitnum.

Við vettvangsrannsókn fundust engar fornminjar.

Hins vegar ber að gæta að því að minjar geta leynst undir yfirborðinu þótt þeirra sjái ekki stað ofanjarðar. Það er því mikilvægt að fara að öllu með gát þegar ráðist er í framkvæmdir sem kunna að raska fornleifum. Slíkar framkvæmdir ber að tilkynna Fornleifavernd ríkisins sem veitir ráðgjöf og sér, ef þurfa þykir, um eftirlit með framkvæmdunum. Þar sem fornleifar koma óvænt í ljós við framkvæmdir ber að stöðva framkvæmdirnar og tilkynna fundinn til Fornleifaverndar.

¹⁴ Túnakort. 1918. *Hraungerði*.

¹⁵ *Fasteignabók*. 1932, bls.13.

¹⁶ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 467.

¹⁷ *Fasteignamat ríkisins*. (Engin dags.) .

¹⁸ *Diplomatarium Islandicum*. VII. 1900- 1904, bls. 255.

¹⁹ *Ný jarðabók fyrir Ísland....* [Ártal vantar], bls. 28.

Heimildaskrá

Arnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843. 1979. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Sögufélag, Reykjavík.

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi.* Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn. VII. 1900-1904. Hið íslenzka bókmenntafjelag, Reykjavík.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn. XII. 1933-1939. Hið íslenzka bókmenntafjelag, Reykjavík.

Fasteignabók. 1932. Ríkisprentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.

Fasteignamat ríkisins. (Engin dags.). *Landskrá fasteigna. Hraungerði.. Hraungerðishreppur.* Sótt 20. September 2005 af <http://www.fmr.is>

Johnsen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi.* J. Johnsen, Kaupmannahöfn.

Landnámabók 1-3: Hauksbók, Sturlubók, Melabók. København. Det Kongelige danske videnskabelige selskab, 1900.

Ný jarðabók fyrir Ísland. [Ártal vantar]. Samin eptir tilskipun 27. maímánaðar 1848 og allramildilegast staðfest með tilskipun 1. aprílmánaðar 1861. Prentað í J. H. Schultz's prentsmiðju, Kaupmannahöfn.

Sunnlenskar byggðir. Flóinn. II. bindi. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. Páll Lýðsson bjó til prentunar. Búnaðarsamband Suðurlands. [án útgáfust.]

Túnakort. 1918. *Hraungerði. Hraungerðishreppur. Árnessýsla.* Þjóðskjalasafn Íslands.

Þorvaldur Thoroddsen 1899,1905 *Landskjálftar á Íslandi.* Hið Íslenska Bókmenntafélag. Kaupmannahöfn.

Kort

Hraungerðishreppur- Tillaga að deiliskipurlagi við Hallanda. Landform. 2003.

Túnakort [1917]. *Hraungerði, Hraungerðishreppur.* Þjóðskjalasafn Íslands.